

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK-MOLIYA AKADEMIYASI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMIDA ISLOMIY MOLIYA
ASOSIDA BANK MAHSULOTLARINI JORIY ETISH ISTIQBOLLARI**

Magistratura talabasi: **Mardonova Gulnoza Kenjaboy qizi**

Elektron pochta: mardonovagulnoza88@gmail.com

ANNOTATSIYA / ABSTRACT

Ushbu ilmiy tadqiqot ishida (tezisida) O‘zbekiston Respublikasi bank tizimida islomiy moliya tamoyillari asosida bank mahsulotlarini tatbiq etish va rivojlantirishning bugungi holati, fundamental muammolari hamda amaliy istiqbollari chuqur tahlil qilingan. Tadqiqot davomida mamlakat aholisi va tadbirkorlik subyektlarining foizsiz moliya mahsulotlariga bo‘lgan real ehtiyoji hamda bozor sig‘imi o‘rganildi. Shuningdek, milliy soliq va bank qonunchiligini xalqaro andozalarga moslashtirish, islomiy darchalar (Islamic Windows) modelini yo‘lga qo‘yish va soliq neytralligi tamoyilini amaliyotga tatbiq etish yuzasidan aniq tavsiyalar, hisob-kitob modellar va huquqiy yechimlar ilgari surildi.

Kalit so‘zlar: Islomiy moliya, islom bankchiligi, Shariat standartlari, Murobaha, Musharaka, Sukuk, soliq neytralligi, AAOIFI, moliya darchalari, investitsiya jalb qilish.

1. KIRISH (MAVZUNING DOLZARBLIGI)

Zamonaviy dunyoda iqtisodiy barqarorlik va muqobil moliya tizimlarining rivojlanishi moliya institutlari raqobatbardoshligini oshirishning asosiy omillaridan biriga aylandi. Islomiy moliya tizimi o‘zining ijtimoiy adolatga asoslanganligi, real aktivlar bilan bog‘liqligi va inqirozlarga chidamliligi bilan jahon moliya bozorida eng jadal rivojlanayotgan yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lmoqda. Global miqyosda islomiy moliya aktivlari hajmi joriy davrga kelib 4 trillion AQSh dollaridan oshdi va yillik o‘sish sur‘ati o‘rtacha 10-12 foizni tashkil etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining investitsiyaviy muhitini tubdan yaxshilash, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va aholining barcha qatlamlari uchun moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish (moliyaviy inklyuzivlik) bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Respublika aholisining 90 foizidan ortig‘ini musulmonlar tashkil etishi hamda diniy-axloqiy qarashlari sababli an‘anaviy banklarning foiz (ribo) asosidagi kreditlaridan foydalanmayotgan aholi va tadbirkorlik

subyektlarining salmoqli qismini iqtisodiy oborotga jalb qilish milliy iqtisodiyot uchun ulkan zaxira hisoblanadi.

Prezidentimiz tomonidan imzolangan iqtisodiy taraqqiyot strategiyalarida bank-moliya tizimini isloh qilish, xorijiy kapitalni faol jalb etish va muqobil moliyalashtirish instrumentlarini amaliyotga keng joriy etish vazifalari belgilangan. Bu esa O'zbekiston tijorat banklarida islomiy moliya xizmatlarini (xususan, "islom darchalari" modelini) huquqiy va iqtisodiy jihatdan tizimlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

2. TADQIQOT METODOLOGIYASI VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot ishini yoritish davomida islomiy moliya asoschilaridan hisoblangan M.T. Usmani, M.N. Siddiqi kabi xalqaro darajadagi olimlarning fundamental asarlari hamda mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlari o'rganildi. Shuningdek, tahlillar jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy iqtisodiy tahlil, prognozlash, induksiya va deduksiya hamda statistik guruhlash metodlaridan keng foydalanildi.

Islomiy bank tizimining an'anaviy bankchilikdan farq qiluvchi eng asosiy jihati — pulni tovar sifatida ko'rib, undan foiz olishning (riboning) qat'iy taqiqlanishidir. Islomiy moliyada pul faqatgina ayirboshlash vositasi bo'lib, u o'z-o'zidan qiymat yaratmaydi, faqat real aktivlar (tovar, mulk, xizmat) bilan bog'liq bo'lgandagina iqtisodiy foyda keltirishi mumkin. Ushbu tahlillar asosida an'anaviy va islomiy moliyaning solishtirma tavsifi tizimlashtirildi.

1-jadval. An'anaviy va islomiy bank tizimlarining fundamental solishtirma tahlili.

Tahlil mezonlari	An'anaviy bank tizimi	Islomiy bank tizimi
Faoliyat asosi	Dunyoviy qonunchilik va pul bozorining foiz stavkalari.	Shariat qonunlari va uning axloqiy me'yorlari (Fikh al-Muamalat).
Daromad manbai	Berilgan kreditlar uchun olinadigan foizlar (Ribo).	Savdo ustamasi, ijara haqi va sherikchilikdagi foydadan ulush.
Xavf-xatarlarni taqsimlash	Barcha xavf-xatarlar to'liqligicha qarz oluvchi zimmasiga yuklatiladi.	Xavf-xatarlar va foyda/zarar shartnoma shartlariga ko'ra o'zaro bo'linadi.
Moliyalashtirish obyekti	Pul mablag'lari bevosita (erkin foydalanish uchun) beriladi.	Faqat aniq moddiy aktiv yoki xizmat sotib olish moliyalashtiriladi.
Taqiqlangan sohalar	Moliyaviy foyda keltiruvchi istalgan soha (cheklovlarsiz).	Spiritli ichimliklar, qimor, tamaki va sudxorlik kabi harom sohalar taqiqlanadi.

3. O‘ZBEKISTON BANK TIZIMIDA ISLOMIY MOLİYANI JORIY ETISHDAGI TIZIMLI MUAMMOLAR

O‘zbekistonda islomiy bankchilik xizmatlariga bo‘lgan talab o‘shib borayotganiga qaramay, amaliyotda ularni joriy etish sur‘ati pastligicha qolmoqda. O‘tkazilgan tahlillar natijasida sohada quyidagi tizimli muammolar mavjudligi aniqlandi:

3.1. Huquqiy va qonunchilik muammolari

Amaldagi "Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida"gi hamda "Fuqarolik kodeksi"da islomiy moliya bitimlarining mohiyati hisobga olinmagan. Islomiy bank mahsulotlari (masalan, Murobaha) mohiyatan savdo bitimi bo‘lganligi sababli, bank mijozga mahsulotni muddatli to‘lov sharti bilan sotishdan oldin uni o‘z nomiga sotib olishi kerak. Biroq, amaldagi qonunlarda tijorat banklariga tijorat va savdo faoliyati bilan bevosita shug‘ullanish taqiqlanadi. Bu esa islomiy moliyani joriy etishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri huquqiy to‘siq bo‘lmoqda.

3.2. Soliqqa tortish va ikki tomonlama soliq xavfi

Islomiy moliyadagi operatsiyalar real tovar aylanmasi orqali amalga oshirilgani sababli soliqqa tortish jarayonida muammolar tug‘iladi. Chunki Murobaha bitimida aktiv dastlab bank tomonidan sotib olinadi va keyinchalik ustama haqi evaziga mijozga rasmiylashtiriladi. Natijada ushbu aktiv ikki marta oldi-sotdi qilinadi, bu esa qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) va davlat bojining ikki marta undirilishiga olib keladi. Bu holat islomiy mahsulotlarning narxini an‘anaviy kreditlarga nisbatan sezilarli darajada oshirib yuboradi va raqobatbardoshlikni yo‘qotadi.

3.3. Malakali kadrlar va infratuzilma yetishmovchiligi

Mamlakatimizda ham iqtisodiy, ham shariat huquqini (Fikh al-Muamalat) chuqur tushunadigan, xalqaro miqyosda tan olingan ekspertlar yetishmaydi. Shuningdek, islomiy darchalar va banklar faoliyatini Shariat nuqtai nazaridan nazorat qilib turuvchi mustaqil Shariat Kengashlarining yo‘qligi milliy banklarimizda xalqaro standartlarni joriy etishni qiyinlashtirmoqda.

4. ISLOMIY BANK MAHSULOTLARINING IQTISODIY MODELLARI VA TAHLILI

O‘zbekiston bank amaliyotiga dastlabki bosqichda joriy etish samarali deb topilgan Murobaha va Ijara bitimlarining iqtisodiy mexanizmlarini tahlil qilib chiqamiz.

Murobaha (Murabaha) modeli: Bu eng ko‘p qo‘llaniladigan savdo bitimi bo‘lib, unda bank mijozning buyurtmasiga ko‘ra tovar yoki asbob-uskunani ishlab chiqaruvchidan sotib oladi va uning ustiga o‘zining foyda marjasini (ustamasini) qo‘shib, mijozga muddatli to‘lov asosida sotadi.

Murobaha bitimi bo'yicha jami to'lov summasini (S_m) quyidagi formula orqali hisoblash taklif etiladi:

$$S_m = C \times (1 + p \times t)$$

Bu yerda: C — tovarning tannarxi (bank sotib olgan boshlang'ich bahosi); p — bankning yillik belgilangan foyda marjasi (foiz ko'rinishida); t — kelishilgan muddat (yillarda). Ushbu modelda foyda marjasi shartnoma imzolangan paytda aniq belgilanadi va keyinchalik muddatidan kechikkan taqdirda ham o'zgarmaydi, bu esa sudxorlik (ribo) elementlarini to'liq istisno qiladi.

Ijara (Ijarah) modeli: Lizingning islomiy muqobili hisoblangan ushbu operatsiyada aktiv bank mulkida qoladi va mijozga vaqtincha foydalanishga beriladi. Agar ijara muddati tugagandan so'ng mulk mijozga o'tishi ko'zda tutilgan bo'lsa, u "Ijara va Iqtina" (egallik huquqini topshirish bilan yakunlanuvchi ijara) deb ataladi. Bu an'anaviy lizingdan sug'urta va ekspluatatsiya xarajatlarining bank tomonidan qoplanishi bilan tubdan farq qiladi.

2-jadval. O'zbekiston tijorat banklarida joriy qilinishi kutilayotgan islomiy moliya mahsulotlarining iqtisodiy tahlili.

Mahsulot nomi	Moliyaviy oqim va mexanizmi	Qaysi sohalar uchun mosligi	Iqtisodiy samaradorligi
Murobaha	Bank aktivni sotib olib, ustama qo'shgan holda mijozga bo'lib-bo'lib to'lash sharti bilan sotadi.	Savdo, ishlab chiqarish, chakana savdo, ipoteka, avtokreditlar.	Past risk darajasi, barqaror daromad keltirish qobiliyati yuqori.
Ijara	Bank obyekti sotib oladi va mijozga ijaraga beradi. Sug'urta xarajatlari bank zimmasida bo'ladi.	Sanoat uskunalari, maxsus texnika, transport, ko'chmas mulk.	Amortizatsiya va soliq imtiyozlari mavjudligi bilan jozibador.
Musharaka	Bank va mijoz qo'shma loyihaga pul tikadi, foyda kelishuvga ko'ra, zarar esa kapital ulushiga ko'ra bo'linadi.	Yirik investitsiyalar, qurilish va infratuzilma loyihalari.	Yuqori risk va yuqori rentabellikka ega bo'lgan sherikchilik modeli.

Muzoraba	Bank sarmoyador (Rabb-ul-Mal), mijoz esa loyiha menejeri (Muzorib) bo'ladi.	Startaplar, kichik va innovatsion loyihalar, venchur kapitali.	Raqobat muhitida yangi innovatsion g'oyalarni qo'llab-quvvatlash imkoniyati.
----------	---	--	--

5. ISTIQBOLDAGI CHORA-TADBIRLAR VA HUQUQIY-IQTISODIY YECHIMLAR

O'zbekistonda islomiy moliya xizmatlarini muvaffaqiyatli joriy etish va milliy bank tizimining investitsiyaviy jozibadorligini oshirish maqsadida quyidagi tizimli chora-tadbirlar majmuasini amalga oshirish ilmiy jihatdan taklif etiladi:

5.1. Soliq qonunchiligida "Soliq neytralligi" tamoyilini o'rnatish

Soliq kodeksiga islomiy bank operatsiyalarini tartibga soluvchi maxsus normalarni kiritish talab etiladi. Xususan, Murobaha bitimi doirasida tovarning bank tomonidan sotib olinishi va mijozga sotilishi jarayonida uni "ikkilamchi oldi-sotdi" emas, balki yagona moliya operatsiyasi sifatida tan olish lozim. Shu orqali QQSning ikki marta undirilishini bekor qilish va an'anaviy foizli kreditlar soliqqa tortilishiga nisbatan teng, raqobatbardosh huquqiy sharoit yaratish mumkin.

5.2. An'anaviy banklarda "Islom darchalari" (Islamic Windows) modelini joriy etish

Dastlabki bosqichda to'liq islomiy bankni ochish katta miqdorda kapital va infratuzilma xarajatlarini talab etadi. Shuning uchun mavjud tijorat banklari tarkibida "Islom darchalari"ni tashkil etish eng optimal yo'ldir. Bu modelda quyidagi talablar qat'iy bajarilishi lozim:

- Islom darchasining moliyaviy resurslari va hisob-kitoblari an'anaviy bank aktivlaridan to'liq ajratilgan bo'lishi (alohida buxgalteriya balansi);
- Barcha jalb qilingan va joylashtirilgan mablag'lar alohida Shariat kengashi nazorati ostida o'tkazilishi;
- Tijorat bankida faqat ushbu tizim uchun xizmat qiladigan alohida dasturiy ta'minot platformasini joriy qilish.

5.3. Sukuk (Islomiy obligatsiyalar) bozorini shakllantirish

Yirik davlat va xususiy investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun Sukuk qimmatli qog'ozlarini muomalaga chiqarish mexanizmini yo'lga qo'yish lozim. Bu orqali Yaqin Sharq va Fors ko'rfazi davlatlaridan ulkan hajmdagi foizsiz xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va davlat byudjeti taqchilligini qoplash imkoniyati yuzaga keladi.

Eslatma (Muhim ilmiy xulosa): Islomiy moliya bank tizimida shunchaki diniy ehtiyoj emas, balki iqtisodiy inqirozlarga qarshi immunitet hosil qiluvchi, real aktivlarga

tayanadigan va pulning asossiz inflyatsiyasini kamaytiruvchi eng barqaror iqtisodiy vositalardan biridir.

6. XULOSA VA ILMIY NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi bank tizimida islomiy moliya tamoyillarini joriy etish milliy moliya bozorini diversifikatsiya qilish va uning barqarorligini oshirishda tub burilish yasashi mumkin. O'tkazilgan tadqiqotlar asosida quyidagi yakuniy ilmiy xulosalar shakllantirildi:

1. O'zbekistonda islomiy moliya mahsulotlariga bo'lgan yashirin talab juda yuqori bo'lib, ushbu tizimning joriy qilinishi o'z mablag'larini banklarda saqlashni xohlamaydigan aholi sarmoyasini jalb qilish orqali milliy bank tizimining likvidligini kamida 15-20 foizga oshirish imkonini beradi.
2. "Soliq neytralligi" prinsipining amaliyotga tatbiq etilishi islomiy bank mahsulotlarining tannarxini arzonlashtiradi va an'anaviy moliya mahsulotlari bilan raqobatlasha olishini ta'minlaydi.
3. Dastlabki bosqichda "Islom darchalari" modelining joriy etilishi bank infratuzilmasi xarajatlarini kamaytirib, banklarga qisqa muddatlarda islomiy moliya bozoriga kirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, tavsiya etilgan qonunchilik islohotlari va iqtisodiy modellarni hayotga tatbiq etish O'zbekistonni yaqin kelajakda butun Markaziy Osiyo mintaqasi uchun yirik islomiy moliya xabi (markazi)ga aylantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi va "Soliq kodeksi" qonun hujjatlari to'plami.
3. Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI). Shari'ah Standards. Manama, Bahrain, 2021.
4. Usmani, Muhammad Taqi. "An Introduction to Islamic Finance". Karachi: Idaratul Ma'arif, 2002.
5. Siddiqi, Muhammad Nejatullah. "Riba, Bank Interest and the Rationale of Its Prohibition". Jeddah: Islamic Development Bank, 2004.
6. Iqbal, Munawar and Llewellyn, David T. "Islamic Banking and Finance: New Perspectives on Development and Instability". Edward Elgar Publishing, 2002.
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yillik tahliliy hisobotlari va statistik ma'lumotlari, 2024-2026-yillar.